

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ БІОЛОГІЇ, ГЕОГРАФІЇ І ЕКОЛОГІЇ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ ТА ЕКОЛОГІЇ

**РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В ПРИМОРСЬКИХ РЕГІОНАХ:
ДИНАМІКА І ПРОСТОРОВІ ТРЕНДИ**

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконав: студент 2 курсу 215-м групи

Спеціальності: 106 Географія

Домбровський Віталій Дмитрович

Керівник: д. геогр.н, професор Пилипенко І.О.

Рецензент: д.б.н, професор Мойсієнко І.І.

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ I ПРИРОДНІ ТА СУСПІЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРИМОРСЬКИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ

РОЗДІЛ II. ПОНЯТТЯ ПРО СИСТЕМУ РОЗСЕЛЕННЯ. МІСЬКЕ ТА СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ

2.1 Основні суспільно-географічні поняття про системи розселення

2.2 Методичні підходи до виявлення особливостей системи розселення приморських регіонів

РОЗДІЛ III. ЗАГАЛЬНІ РИСИ РОЗВИТКУ АЗОВСЬКОЇ ПРИМОРСЬКОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ВСТУП

Проблеми розвитку морських акваторій, берегових зон та приморських регіонів набули в останній період розвитку суспільства особливої актуальності. Це пов'язано зі значними структурними зрушеннями в територіальній організації суспільства в різних країнах з одного боку, і з інтенсифікацією приморською морегосподарської діяльності – з іншого. Так, у планетарному вимірі морське господарство у 2-3 рази випереджає темпи розвитку світового господарства в цілому.

Повною мірою це стосується морегосподарських комплексів України, Херсонської області та Приазов'я зокрема, який є специфічним регіоном взаємодії одного з найбільш розвинутих (принаймні, в минулому) індустріально-аграрних регіонів країни та унікальної морської екосистеми. Це призводить до очікуваного зростання антропогенного навантаження довкілля, ускладнення та поглиблення екологічних проблем, які супроводжують його регіональний розвиток.

Практична значущість та актуальність представленого кола проблем посилюється необхідністю нової розробки підходів до організації морського господарства на основі вже сталих ринкових засад господарювання; змін умов власності, володіння та характером експлуатації ресурсів; нових принципів управління та фінансування морської та приморської діяльності. При цьому, якщо в економічній та соціальній географії є великий досвід і вагомі наукові результати дослідження практично всіх просторових господарських системних утворень (М.Д. Пістун, І.О. Пилипенко, Л.Г. Руденко, О.Г. Топчієв,), то проблеми дослідження морегосподарських або приаквальних господарських комплексів і систем проведені вкрай недостатньо. Найбільш результативними в галузі дослідження морських господарських комплексів є роботи О.Г. Топчієва, які стосуються комплексній оцінки господарства Одеського регіону [47], також надважливі аспекти функціонування

морських антропогенних та природних систем висвітлюються у роботах одеситів В.О. Дергачова, Ю.Д. Шуйського.

Мета і завдання роботи. Мета дисертаційної роботи полягає в дослідженні передумов і особливостей розвитку приморських систем розселення.

Досягнення мети визначило постановку та розв'язання комплексу **завдань:**

1. визначити природні та суспільні фактори формування та розвитку приморських систем розселення;

2. визначити основні риси систем розселення як феноменів нашої цивілізації;

3. Проаналізувати сучасні методи, прийоми та підходи щодо аналізу систем розселення та їх просторових зв'язків;

4. Визначити головні риси та особливості розвитку системи розселення приморських районів українського Приазов'я.

Предметом дослідження особливості, передумови та особливості розвитку приморських систем розселення.

Об'єктом дослідження є приморські системи розселення.

Практичне значення отриманих результатів.

Публікації. За темою роботи подано статтю до часопису Херсонського державного університету «Магістерські студії - 2020»

Обсяг і структура роботи. Робота викладена на ... сторінках машинописного тексту і складається з вступу, 3 розділів, висновків, списку використаних джерел („„ найменування).

РОЗДІЛ І ПРИРОДНІ ТА СУСПІЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ПРИМОРСЬКИХ СИСТЕМ РОЗСЕЛЕННЯ

Провідною проблемою раціональної організації території для приморських районів країни виступає оптимальне господарське використання берегових зон, які також окремі дослідники називають прибережними смугами морів. У багатьох країнах берегові зони морів і океанів розглядають як своєрідний, унікальний і цінний територіально-аквально-ресурс, що має дуже високу атрактивність для розселення населення та розміщення багатьох ресурсоємних видів господарської діяльності. Наприклад, у береговій зоні Одеського регіону зосереджено фактично 3/4 його сукупного людського та економічного потенціалу. Часто, в багатьох країнах світу берегові зони мають особливий політико-адміністративний статус: ними ефективно управляють так звані берегові комісії, до складу яких входять представники всіх діючих владних рівнів - від найменших територіальних громад до регіональних і представників загальнодержавних органів влади. В країнах розроблено спеціальне законодавство, що ефективно регламентує норми природокористування в обмежених берегових зонах. В Україні проблема берегових зон одержала першу глибоку розробку на початку 1990-х років, коли під головуванням Мінприроди була створена робоча наукова група з підготовки «Національної доповіді України про стан, напрямки та перспективи впровадження у прибережних смугах морів країни інтегрованого управління територіями», замість традиційного для того часу галузевого принципу управління.

З береговими зонами завжди пов'язані найбільш гострі екологічні конфлікти приморських районів і прилеглих морських чи океанічних акваторій. З одного боку, у берегових зонах дуже сильно концентрується населення, формується щільна забудова, розгалужена інфраструктура, ведеться активна господарська діяльність. Така концентрація, як правило,

має тенденцію до перманентного зростання протягом часу. З іншого боку - для берегових зон властиві сильні процеси берегові абразії, зсувів, замулювання акваторій. Прилеглі зручні морські акваторії, як правило, дуже мілководні шельфи, мають невисоку спроможність природного самоочищення. До того ж, власне саме у берегових зонах спрямовують свій поверхневий стік великі і малі річки, що історично охоплюють своїми водозборами величезні території і збирають все антропогенно-техногенні забруднення зі своїх басейнів. У діючих міжнародних програмах екологічного захисту морів та океанів зменшення антропогенних та техногенних тисків на берегові зони країн розглядають як дієвий головний напрям розв'язання проблеми.

Відзначимо, що характер природокористування в межах море господарських комплексів значною мірою впливає на формування просторових форм організації соціально-економічних систем, а отже і суспільно-географічних факторів розвитку, формування та функціонування комплексів. Більшість головних галузей комплексів можна віднести до руральних, де основний виробничий процес здійснюється у безпосередньому зв'язку з довкіллям та напівруральних, коли діяльність спрямована на використання окремих важливих компонентів. Акцентуємо, що така сильна руральність та напівруральність домінуючої більшості видів господарської діяльності в море господарських комплексах детермінує особливості його аквально-територіальної організації простору, адже природні умови і ресурси дуже сильно лімітують розміщення таких галузей. Відповідно, такі особливості та характер морегосподарського ресурсокористування в цілому впливатимуть на формування систем розселення населення, а також на інфраструктурне забезпечення регіону, зокрема – формування транспортної мережі [44].

Своєрідність ґрунтового та рослинного покриву Приазовської низовини зумовлена особливостями клімату : посушливістю (опадів на рік 370-400 мм), високою сумарної сонячної радіації (4400-4500 МДж/м²),

дуже сильною тривалістю сонячного сяйва, яка перевищує 2300 годин на рік і більше. Такі регіональні особливості клімату надзвичайно сприятливі для розвитку сфери рекреації і, навпаки, є незадовільними для розвитку та функціонування сільського господарства. Сильне скорочення природної рослинності, відсутність повноводних рік та штучних ставків (менше 1 ставка на 100 км² пересічної території) [12] робить цю територію не надпривабливою та, в цілому, незручною для традиційного сільського життя. Як наслідок, в українському Приазов'ї мало великих міст: всього в межах приазовських адміністративних районів України 781 населений пункт, з яких лише 21 селище міського типу та 7 міст [1].

В визначеній структурі природно-ресурсного потенціалу приазовських адміністративних одиниць (табл. 1.1) виділяються, перш за все, земельні ресурси, загальна площа сільськогосподарських угідь перевищує 1877,7 тисяч га (таким чином, загальна сільськогосподарська освоєність складає 72%).

Таблиця 1.1.

Структура природно-ресурсного потенціалу приазовських адміністративних районів України

Регіони та райони	Потенціал ресурсів, у % від загальноукраїнського						ІнфармуС й
	мінеральних	водних	земельних	лісових	Фауністичних	природних	
<i>Донецька область</i>	89,113	5,933	20,575	0,538	0,151	6,152	122,462
Приазовські райони області – всього	0,265	0,254	1,676	0,030	0,006	1,787	4,018
Новоазовський	0,111	0,160	1,025	0,013	0,003	0,909	2,221
Першотравневий	0,154	0,094	0,651	0,017	0,003	0,878	1,797
<i>Запорізька область</i>	7,964	7,831	19,424	0,258	0,256	3,316	39,049
Приазовські райони області – всього	0,232	0,292	4,864	0,061	0,040	1,854	7,343
Бердянський	0,051	0,151	1,411	0,014	0,013	0,775	2,415
Приазовський	0,045	0,034	1,200	0,016	0,009	0,286	1,590
Приморський	0,076	0,083	1,092	0,013	0,008	0,370	1,642
Якимівський	0,060	0,024	1,161	0,018	0,010	0,423	1,696
<i>Херсонська область</i>	0,475	6,660	19,634	0,295	0,346	1,870	29,280
Приазовські райони	0,016	2,059	4,237	0,001	0,177	0,533	7,023

області – всього							
Генічеський	0,010	0,422	1,199	-	0,014	0,329	1,974
Новотроїцький	0,004	0,904	1,591	-	0,159	0,104	2,762
Чаплинський	0,002	0,733	1,447	0,001	0,004	0,100	2,287
<i>АР Крим</i>	5,195	11,460	23,189	1,058	0,167	17,608	59,432
Приазовські райони АР – всього	4,184	5,102	8,515	0,02	0,084	2,898	19,266
Джанкойський	0,091	1,245	1,554	-	0,034	0,809	3,734
Кіровський	1,058	0,372	0,698	0,009	0,006	0,957	3,100
Красно перекопський	0,313	1,874	1,457	0,001	0,012	0,492	4,149
Ленінський	2,719	0,119	1,219	0,007	0,018	0,340	4,442
Нижньогірський	0,002	1,041	0,988	0,003	0,007	0,195	2,242
Советський	0,001	0,451	1,035	-	0,007	0,105	1,599
Разом приазовські регіони та АР Крим	102,747	31,884	82,822	2,149	0,920	28,946	250,223
Разом приазовські райони	4,697	7,707	17,728	0,112	0,307	7,072	37,650
Частка потенціалу ресурсів приазовських районів (у %)	4,6	24,2	21,4	5,2	33,4	24,4	15,0

Назви районів за даними перепису населення 2001 року

Приазовські степи відзначається наднизькою забезпеченістю водними ресурсами, в тому числі - ресурсами поверхневого стоку, що пояснюється незначною кількістю опадів і дуже високими тепловими ресурсами (відповідно, високим випаровуванням). Так, середній багаторічний поверхневий стік коливається від 1,5-1 л/сек. з км² (центральна і східна частина Приазов'я) до 0,5 л/сек. з кожного км² (Присивашся в межах АРК). В цілому, в живленні річок провідна роль належить підземним водам [18].

Просторові особливості територіальної диференціації природно-ресурсного потенціалу та його окремих видів компонентів в розрізі регіонів України, що виходять до Азовського моря, представлена на таблиці 1.2.

Саме ця диспропорція пояснює, на нашу думку, визначатиме господарську спеціалізацію людської діяльності та особливості природокористування в межах приморських районів море господарського комплексу Українського Приазов'я.

Таблиця 1.2

Індекси концентрації та структура природно-ресурсного потенціалу в приазовських адміністративних районах регіонів України

Приазовські райони областей:	Частка потенціалу ресурсів (%), зосереджених у приазовських районах від потенціалу ресурсів області:						Сумарний
	мінеральних	водних	земельних	лісових	фауністичних	природних рекреаційних	
	Донецької області	0,3	4,3	8,1	5,6	4,0	
Запорізької області	2,9	3,7	25,0	23,6	15,6	55,9	18,8
Херсонської області	3,4	30,9	21,6	0,3	51,2	28,5	24,0
АР Крим	80,5	44,5	30,0	1,9	50,3	16,5	32,4
Разом	4,6	24,2	21,4	5,2	33,4	24,4	15,0

Аналіз таблиці 1.2 свідчить про нерівномірне забезпечення та концентрацію ПРП, що стосується як сумарних так і компонентних показників. Найбільший сумарний ПРП, що сконцентрований у приазовських районах, приходить на АР Крим. Це пов'язано з більшою площею адміністративних одиниць, які розташовані на узбережжі Азовського моря.

Сучасний етап природокористування характеризується інтенсифікацією суспільно-просторових процесів в береговій зоні, причому посилення взаємозв'язків між аквальною та береговими господарськими структурами призводить до формування різноманітних аквально-територіальних суспільних комплексів [7]. Такі взаємодії в береговій зоні формують особливі системи природокористування, які

формується на основі використання просторовообмежених, перш за все, природних ресурсів суходолу та (технологічно і транспортно) доступних ресурсів Світового океану [5].

Загальне уявлення про величину агроресурсного потенціалу та його співвідношення з іншими компонентами ПРП в цілому можна отримати, проаналізувавши співвідношення, диспропорції та пропорції між складовими структури природних ресурсів, що сформувалися в регіоні.

Співвідношення природних ресурсів, що склалося в межах району дослідження, відображає компонентна структура ПРП цього регіону (Табл.1.3)

Таблиця 1.3

**Компонентна структура природно-ресурсного потенціалу
приморських районів Херсонської області**

Райони	Потенціал ресурсів, %					
	Мінеральних	Водних	Земельних	Лісових	Фауністичних	Природних рекреаційн.
Генічеський	0,5	21,4	60,7	-	0,7	16,7
Голопристанський	1,7	21,9	61,7	4,7	1,1	8,9
Каланчацький	5,5	24,0	55,8	0,4	2,2	12,1
Новотроїцький	0,2	32,7	57,6	-	5,8	3,7
Скадовський	0,5	33,8	51,6	0,1	0,2	13,8
Чаплинський	0,1	32,0	63,3	-	0,2	4,4

Основну частину займають по всіх районах земельні ресурси (більше 50%), а найбільш значні рекреаційні ресурси зосереджені в Генічеському, Каланчацькому, Скадовському і Голопристанському районах. Отже, в цілому структура ПРП області відзначається непропорційністю, що, в свою чергу, викликає диспропорції при розвитку різних галузей господарства [3].

Ґрунтово-кліматичні характеристики району дослідження та його ландшафтні умови позитивно вплинули на розвиток сільськогосподарських галузей господарства. Територія регіону характеризується порівняно рівномірною за потужністю і подібною за геологічною будовою товщею осадових порід, переважно поверхневих відкладів четвертинних еолово-делювіальних лесових утворень, неоднорідних за літологічним і фільтраційними властивостями. Лише на півдні і південному сході регіону рівнинність порушується подами та балками [1].

Позитивні риси та характеристики клімату і ґрунтово-рослинного покриву, які більш детально будуть описані у наступному розділі, дещо втрачають своє значення через несприятливий режим зволоження і наявність небезпечних кліматичних умов на території району дослідження.

Таким чином, орографічні форми поверхні і ґрунтово-кліматичні умови сприяють інтенсивному розвитку сільського господарства, не лімітуючи використання різноманітних видів сільськогосподарської техніки.

Агрокліматична характеристика умов проведення польових робіт та наявні відомості про умови вирощування сільськогосподарських культур, відомості для тваринництва, наведені в сучасній літературі, присвяченій проблемам Херсонській області [2], свідчать, що район дослідження є сприятливим для вирощування:

- різних зернових культур (озимі зернові, ярові культури - ярова пшениця, ячмінь, овес тощо)
- олійних культур (соняшник)
- картоплі, овочевих культур (капуста, томати, огірки, солодкий перець та ін.), а також – для розвитку баштанництва і вирощування плодово-ягідних культур. Серед галузей тваринництва, як найбільш перспективна галузь для агрокліматичних умов району дослідження, виділяється вівчарство.

Таким чином, аналіз впливу комплексу природних умов і ресурсів на ефективність природокористування в сільськогосподарському виробництві дозволяє позитивно оцінити господарські характеристики орографії, клімату, ґрунтів, теплових ресурсів. Разом з тим, як визначають Молодиченко В.В. і Стецишин М.М. [4], «...переважання в структурі ґрунтоутворної поверхні легких за походженням лесових порід, що легко піддаються всім видам вивітрюванню, недостатня кількість опадів, значна інфільтрація з поверхні, відсутність багаторічної деревинної рослинності практично на всій території, є тими факторами, що зменшують загальну екологічну стійкість екосистем».

В цілому, слід відзначити, що особливості структури природно-ресурсного потенціалу приморських районів Херсонської області не сприяє концентруванню населення та господарської діяльності у відповідних приморських районах. Відповідно, це повинно вплинути і на формування локальних систем розселення в приморських районах Херсонської області.

РОЗДІЛ II. ПОНЯТТЯ ПРО СИСТЕМУ РОЗСЕЛЕННЯ. МІСЬКЕ ТА СІЛЬСЬКЕ РОЗСЕЛЕННЯ

2.1 Основні суспільно-географічні поняття про системи розселення

Населення - один з найважливіших компонентів ландшафту і разом з тим це його самий активний компонент, що надзвичайно сильно і все сильніше мірою впливає на своє природне оточення. Однією з головних характеристик, ознак населення виступає його розселення.

По-перше, розселення - це власне складний процес поширення населення по певній території, пов'язаний з її все більш інтенсивним, новим господарським освоєнням. Сам процес розселення традиційно охоплює просторові переміщення груп населення та формування і розвиток мережі стаціонарних поселень, динамічне зростання чи зменшення окремих груп населених пунктів чи появу нових поселень.

По-друге, розселення населення - це миттєва картина, «фотографія», сучасного просторового розподілу населення на певній ділянці території. Основою такої картини розселення є діюча мережа поселень, їх ієрархічний та адміністративний статус, різні функціональні типи, людність (чисельність населення). Разом з тим, сучасний розподіл населення доцільно характеризувати за показниками його щільності (за існуючими та новими адміністративно-територіальними одиницями), особливостями статево-вікової структури, етнонаціональним складом [34].

Зазначимо, що географія населення як галузь економічної географії, що вивчала територіальні системи населення і населених пунктів, почала формуватись ще у довоєний період. Основоположне значення для становлення і розвитку цієї науки мали праці М.М. Баранського, А.І. Доценка, О.А. Константинова, В.В. Покшишевського, М.І. Ляпикова, Ю.Г. Саушкіна. Географія населення вивчає поглиблено демографічні процеси, питання міського і сільського розселення, його типи і форми,

розміщення трудових ресурсів і міграційні процеси. У розробці проблеми географії населення в Україні переважали два напрямки: а) дослідження структури і міграції населення (трудові ресурси) областей, економічних районів, окремих міських агломерацій, міст, адміністративних районів; б) дослідження систем розселення різних типів[39].

Було здійснено функціональну типізацію міст, ієрархічно-структурну типізацію систем розселення(Л. М. Корицький, Ю. І. Пітюренко). Питання територіальної організації життєдіяльності населення успішно розробляються в Інституті географії НАН під керівництвом М.І. Фащевського. Дослідження з географії населення в Інституті географії НАН України набули розвитку в 70-х роках, коли було створено проблемну групу з цієї тематики (керівник Ю.І. Пітюренко), найбільша увага приділялась таким питанням:

- вивчення територіальної організації населення;
- виявлення взаємозв'язків міст, сіток поселень і сіток розселення різних типів;
- аналіз регіональних проблем формування системи розселення всієї України (Ю. І. Пітюренко, М.В. Григорович, Л.О. Ганечко, М.П. Немченко, П. С. Коваленко).

Продовженням цих робіт були дослідження з проблем взаємопов'язаного розвитку територіальних систем розселення і виробництва. Г.М. Лаппо, характеризуючи сутність опорного каркасу територіальної структури народного господарства країни, розкрив загальні риси взаємозумовленості опорного каркасу та найважливіших центрів систем розселення. Розвиваючи тезис про єдність систем виробництва і розселення, В.К. Бугаєв та М.С.Савченко підкреслюють важливе значення концентрації виробництва, ТПК та економічних (промислових) вузлів у формуванні локальних систем розселення[21].

Проте необхідно акцентувати, що питання єдності, взаємозв'язків та взаємозумовленості виробничих систем та систем розселення в науковому

відношенні фундаментально ще не розроблені. В економіко-географічній та соціальній літературі останніх років є публікації (головним чином, статті і тези), в яких вони розглядаються у вигляді загальної постановки задачі і частково її розробки на прикладі локальних систем без глибокого аналізу та узагальнення фактичного матеріалу.

Базовими поняттями про систему знань о розселенні населення виступають визначення про функціональний тип поселення та в цілому система розселення.

Всі населені пункти сильно різняться між собою за своїм статусом (село, селище міського типу, місто), адміністративною роллю, людністю (чисельністю населення). Але, основними, головними ознаками, що визначають роль конкретного поселення системі інших, є його суспільні функції: соціальні, економічні, адміністративно-управлінські. Більшість населених пунктів тісно взаємопов'язані між собою виробничими, адміністративними, трудовими, культурно-побутовими, управлінськими та іншими видами зв'язків. Наслідками таких стійких взаємодій вони спільно утворюють системи розселення[34].

Таким чином. система розселення - це стійка сукупність населених пунктів території, диференційованих за кількістю мешканців та власними функціями, що об'єднані різними видами зв'язків. Всі існуючі населені пункти (сільські та міські) України об'єднані в єдину систему розселення, центром якої є столиця, місто Київ. У рамках існуючої системи розселення країни виділяються регіональні системи розселення (обласні та міжобласні) і локальні. Сучасні міжобласні системи розселення завжди формуються навколо значного центру (як правило, великого міста), значення якого виходить далеко за межі однієї адміністративної області (Львів, Одеса, Харків) [33].

Сучасна обласна система розселення - це стійка сукупність сільських і міських поселень, що об'єднані навколо головного пункту системи розселення, обласного центру та суттєво різняться за розмірами території,

чисельністю населення і кількістю населених пунктів, співвідношенням між чисельністю міських та сільських мешканців. До локальних систем розселення відносять системи, що формуються в межах обласних систем навколо міжрайонного центру розселення (велике чи середнє місто, міська агломерація).

Низові, елементарні, первинні, системи розселення населення - це система населених пунктів (як правило, сільських), що об'єднані навколо відносно людного центру на основі адміністративних, культурно-побутових, виробничих, трудових та інших видів зв'язків [31].

В системі розселення планування, проектування, будівництво повинні охоплювати всі поселення (міські та сільські), які знаходяться на визначеній території. Для цього необхідно подолати застарілі традиції, коли розвитком сільських поселень займаються одні органи, а міських – інші. Концепція взаємопов'язаного міського і сільського розселення повинна отримати реалізацію в надбудівному апараті розселення (в причасних до розселення відомствах, науково-дослідних, проектних інститутах та організаціях, в планових та статистичних органах).

Реалізація ідеї взаємопов'язаного міського та сільського розселення сприяє формуванню підсистем розселення, які ґрунтуються на сільському адміністративному районі, який об'єднує за рахунок адміністративно-виробничих та інших зв'язків всю сукупність розміщених на його території міських та сільських поселень в єдине ціле[7].

Первинні форми сільського розселення, які представлені групами поселень, об'єднаних виробничими зв'язками на базі колишніх колгоспів, виходять за рамки господарчої системи, набувають тенденції до територіально взаємопов'язаного міського та сільського розселення. Кожний адміністративний район в країні керується містом або селищем міського типу – районним центром. В районі, як правило, існують і інші міські поселення, які виконують або здатні виконувати системоутворюючі

функції по відношенні до навколишніх сільських поселень, тобто бути опорним каркасом низових систем розселення [32].

Населені пункти в усіх країнах світу розподіляють на дві категорії: міські та сільські. Однак єдиних, загальних для усіх країн критеріїв визначення міських та сільських населених пунктів немає.

В нашій країні ознаками виділення міських та сільських поселень є: чисельність населеного пункту та функції, що виконує цей населений пункт. В Україні ще з 1956 року була введена наступна класифікація міст за кількістю населення: малі міста – з населенням від 10 до 20 тис., напівсередні – 20-50 тис., середні міста – від 50 до 100 тис., великі міста від 100 до 250 тис., крупні міста 250-500 тис., крупніші – більше 500 тис., міста-мільонери – більше 1000 тис. чоловік. міст: За адміністративним статусом виділяють три великі групи: обласні, районні центри та інші міста[6].

Розмір населеного пункту і адміністративний статус відбивають його формальне положення в ієрархії системи розселення регіону. Уявлення про організуючу роль населених пунктів, ступінь їх розвитку та інтенсивність впливу на прилеглу територію можна отримати за допомогою функціональної типології. Існування міст різних типів обумовлено необхідністю мати різні ланцюжки народно-господарчого організму, та їх розвиток необхідно розглядати як єдине ціле, де кожний тип представляє собою окрему стадію концентрації функції. Наявність основних функціональних типів міст не виключає багатьох перехідних, а також можливості виділення додаткових типів та підтипів серед індустріальних міст [3,32].

Згідно існуючої класифікації всі міста Херсонської області за виконуваними функціями можна охарактеризувати наступним чином: Херсон – крупний багатофункціональний центр обласної системи розселення, який виконує адміністративно-політичні, економічні, організуючі та культурні функції; Берислав, Таврійськ – організаційно-

господарчий та культурно-побутовий центр районного значення, центр АПК; Гола Пристань, Генічеськ, Олешки – організаційно-господарчий та культурно-побутовий центр обласного значення, центр АПК, лікувально-оздоровчий центр; Каховка, Нова Каховка – промисловий центр, Скадовськ – промисловий та лікувально-оздоровчий центр

Система розселення населення в регіоні формується внаслідок взаємовідносин та зв'язків, що характерні в цілому для всіх підсистем системи просторової взаємодії «природа-населення-господарство». Аналіз характеристик взаємовпливів між елементами та параметрами цих систем дозволяє встановити такі її особливості:

1. Між навколишнім природним середовищем та місцевим населенням існують взаємні відношення та зв'язки, що відображають такий загальний зміст: природа надає місцевому населенню «простір життя» з певним комплексом фізико-географічних умов; населення по відношенню до цієї природи формується як його складова і, одночасно, її найбільш активним елементом ландшафту, що формує перманентне антропогенне навантаження на довкілля з одного боку, і детермінує специфічні напрямки та форми використання природних ресурсів або політику природокористування - з іншого боку.

2. Між господарством і природою характер відношень та зв'язків має такі особливості: природа надає просторовий базис ведення господарської діяльності та виступає суспільною «коморою» природних ресурсів, що на даному етапі розвитку використовуються у господарстві; економіка, господарство прямо впливає на природу та створює інтенсивне антропогенне навантаження, що призводить до кардинальних змін у довкіллі.

3. Між власне населенням та базою його існування - господарством формуються такі особливі типи відношень і зв'язків: сучасне господарство забезпечує населення регіону засобами існування (перш за все, продовольство, житло, товари повсякденного й тривалого користування); а

населення регіону виступає основою виробництва, формує потенціал трудових ресурсів, визначає масштаби господарської діяльності, формує власну економічну політику[34].

Таким чином, можна відзначити значну диференціацію зв'язків та відношень, що виникають в регіоні в процесі сучасного природокористування, виробничої діяльності людства і, безсумнівно, визначають формування існуючих систем розселення населення.

2.2 Методичні підходи до виявлення особливостей системи розселення приморських регіонів

Місто розвивається і функціонує в тісному зв'язку з оточуючою його територією, обслуговує її потреби, знаходить в ній різноманітне доповнення і ресурси для свого розвитку. Поряд з цим, навколо міст формуються зони максимального демографічного, виробничого та екологічного навантаження в залежності від ступеню інтенсивності та масштабності впливу міських систем розселення та міст на прилеглі території. Роль міста як центра певної території, його взаємодія зі своїм оточенням завжди були одними з найважливіших питань під час планування соціально-економічного розвитку території, визначення шляхів раціоналізації територіальної структури розселення і господарства, адже міста фактично є моделлю суспільства, яке їх створило, і відрізняються винятковою здатністю відображати особливості території, на якій вони знаходяться.

Важливий показник рівня соціально-економічної зрілості території – перекриття її зонами безпосереднього впливу великих міст. Виникає необхідність визначити межі зони тяжіння, яке проявляється в різноманітних сферах (як місце роботи, навчання, центру торгівлі, медичного обслуговування, театральному центру і т.д.). Її масштаби залежать від ряду факторів, серед яких головні: привабливість міста-центра, яка визначається набором, ємністю і якістю запропонованих

послуг, і умов доступності, які виражаються у витратах часу, необхідних для відвідування центру.

Зараз відбувається трансформація сільського розселення під дією великих міст. Віддалені від міста поселення відчують відтік населення, тут скорочується кількість населених пунктів в результаті відмирання найбільш малих і найменше зручно розташованих. В ближньому оточенні міста розселення стабілізується, чисельність населення в ряді випадків збільшується, взаємопроникнення міського і сільського населення посилюється.

Найбільш доцільним, на нашу думку, для визначення зон впливу міських систем розселення є використання закону гравітації (сформульованого В. Рейлі), за яким межа впливу кожного міста може бути визначена за формулою:

$$BP = \frac{d_{ij}}{1 + \sqrt{\frac{P_2}{P_1}}},$$

де BP – радіус торгівельної зони першого міста;
 D_{ij} – відстань між містами 1 та 2;
 P_1 – величина населення міста 1;
 P_2 – величина населення міста 2.

Виявлені особливості інтенсивності взаємозв'язків між містами Херсонської області та визначення зон впливу кожного міста дозволили провести функціональне зонування території Херсонщини за рівнем впливу міст та міських агломерацій на прилеглі території.

Виділені зони мають відмінності у просторовій організації, взаємозв'язках між центром і периферією, і характеризуються такими особливостями:

1. Функціональна зона максимального впливу міських агломерацій – зона субурбанізації – представляє собою територію, в межах якої відбуваються інтенсивні процеси формування міських агломерацій та “перехрещуються” зони впливу більшості міст (7 із 9) Херсонщини. Саме

ця зона характеризується і найбільшою інтенсивністю взаємозв'язків між містами, що в ній розташовані – Херсон, Цюрупинськ, Гола Пристань, Каховка, Нова Каховка, Берислав. Таврійськ.

2. Зона середнього рівня впливу (включає периферійні частини зон тяжіння декількох міст). Фактично, ця зона представляє собою зону перспективної субурбанізації, адже ці території на сучасному етапі не значною мірою зазнають впливу міських агломерацій, але знаходяться на периферії їх зон впливу, тому на перспективу будуть найпершими задіяні у взаємозв'язках з ними у разі продовження процесів урбанізації.

3. Функціональна зона впливу міста – локального лідера – сформувалась навколо міст Генічеськ та Скадовськ. Як зазначено вище, ці міста сформувались на значній відстані від інших міст регіону і тому під їх вплив підпадають значні за площею прилеглі території. Проте необхідно відзначити, що інтенсивність взаємозв'язків між цими містами та іншими містами області є найнижчою поряд з великим радіусом зон впливу.

4. Функціональна зона мінімального впливу міст Херсонської області (не охоплена зонами впливу міст Херсонської області або знаходиться під впливом міст сусідніх регіонів). Регіони області, що входять до цієї зони, фактично не підпадають під вплив міст Херсонщини. Разом з тим, північний та північно-східний регіони області цілком вірогідно знаходяться під впливом міст та міських агломерації сусідніх регіонів (периферійних частин їх зон впливу), зокрема Запорізької та Дніпропетровської області (особливо – міст Запоріжжя, Мелітополя, Нікополя, Кривого Рогу тощо).

Виконане функціональне зонування за рівнем впливу міських систем розселення та визначена інтенсивність взаємозв'язків між містами регіону дозволяють зробити висновок про нерівномірне демографічне, виробниче та екологічне навантаження в залежності від ступеню інтенсивності та існуючих масштабів впливу міських систем розселення та міст на прилеглі території.

Аналіз діяльності в межах виділених функціональних зон впливу міських систем розселення Херсонщини дозволяє визначити такі пріоритети у їх територіальній організації:

1) В межах функціональної зони максимального впливу міських агломерацій необхідним є раціональне розміщення промисловості та розселення населення, використання трудових ресурсів за рахунок поглиблення та вдосконалення структури виробничо-територіального комплексу на цій території, а також за рахунок переважаючого розвитку малих та середніх міст з поліпшенням використання трудових ресурсів, з подальшим розвитком локальних систем розселення навколо міст. Разом з тим, в межах цієї зони виключається створення великих підприємств, діяльність яких є екологічно небезпечною.

2) В межах зони перспективної субурбанізації (середнього рівня впливу міських систем розселення) найоптимальнішим з екологічної точки зору буде створення буферної зони з обмеженим, вибіркоким характером природокористування, доцільним є розвиток інтенсивного сільського господарства приміського типу овоче-молочного спрямування. В цій зоні необхідно також виключити створення підприємств, діяльність яких пов'язана з утворенням небезпечних відходів, викидами забруднюючих речовин в атмосферу, небезпечними стоками тощо, адже таке будівництво може посилити негативні тенденції погіршення екологічного стану в межах зони урбанізації.

3) Для зон впливу міст – локальних лідерів, периферійних зон впливу міст сусідніх регіонів та зон мінімального впливу міських систем розселення можливим є будівництво великих промислових об'єктів (зрозуміло, за умов інженерно-технологічного обґрунтування екологічно безпечної їх діяльності). Це дозволить раціоналізувати територіальну структуру господарства і розселення населення в межах Херсонської області в цілому, поліпшити інфраструктурне забезпечення сільської місцевості і забезпечити збереження екологічних зон, що виконують

захисну функцію по відношенню до зони максимального впливу містких систем розселення.

Для визначення рівня територіальної концентрації населення у приморських районах проводиться оцінювання за допомогою коефіцієнта територіальної локалізації населення:

$$K_{тл} = D_{нр}/D_{пр},$$

де $K_{л}$ – коефіцієнт територіальної локалізації населення;

$D_{п}$ – частка населення регіону, що сконцентрована у приазовських районах, у %;

$D_{к}$ – частка площі регіону, яку займають приазовські райони обласного регіону, у %.

Для оцінки інфраструктурної розвинутості транспортної мережі приазовських районів нами запропоновано коефіцієнт транспортного забезпечення ($K_{тр}$):

$$K_{тр} = y_{д} + \frac{\rho_{авт.}}{\rho_{авт.заг.}} + \frac{\rho_{залізн.}}{\rho_{залізн.заг.}} + A,$$

де $y_{д}$ - коефіцієнт віддаленості від порту (від 0 до 4 балів);

$\rho_{авт}$ - густина автошляхів в районі (км/тис.км²);

$\rho_{авт.заг.}$ - середньозважена густина автошляхів в Українському Приазов'ї (км/тис.км²);

$\rho_{залізн.}$ - густина залізниць в районі (км/тис.км²);

$\rho_{залізн.заг.}$ - середньозважена густина залізниць в Українському Приазов'ї (км/тис.км²);

A - наявність (1 бал) або відсутність (0 балів) аеропорту.

Загалом, представлені підходи дозволяють оцінити просторові особливості та виявити територіальну диференціацію певних параметрів системи розселення та вирішити завдання дослідження

РОЗДІЛ III. ЗАГАЛЬНІ РИСИ РОЗВИТКУ АЗОВСЬКОЇ ПРИМОРСЬКОЇ СИСТЕМИ РОЗСЕЛЕННЯ

Процеси освоєння ресурсів Азовського моря та прибережних територій, розвиток промисловості й інших видів господарської діяльності в прибережних населених пунктах зумовлюють «тяжіння» населення до берегової зони і створюють високе антропогенне навантаження в цілому на басейн Азовського моря. За деякими розрахунками антропогенне навантаження на водні ресурси басейну Азовського моря досягає 200-500 осіб / 100000 м³ [10, 46].

Зараз на території МГК Українського Приазов'я проживає 1588 тис. осіб, з них найбільша частка приходить на АР Крим (587,8 тис.) та Донецьку область (576,1 тис.) [14]. Разом з тим відзначимо, що в різних регіонах Приазов'я процеси концентрації населення в прибережній зоні відбуваються з різною інтенсивністю. Характерною рисою розселення жителів приморських територій є нерівномірність розселення, пов'язана з нерівномірним розміщенням господарської діяльності в акваторії Азовського моря і приаквальної зони.

Освоєння ресурсів моря передбачає значне збільшення щільності населення в прибережних зонах, концентрацію його в містах, адже саме концентрація міського населення створює необхідний резерв робочої сили для здійснення великих і трудомістких робіт з освоєння ресурсів моря і прибережних зон. Особливо швидко процес концентрації населення в прибережній зоні відбувається в Донецькій області та АР Крим, де частка населення, що мешкає в приазовських районах, збільшилась з 1989 по 2001 рік з 11,4% до 11,8% і з 18,0% до 28,0% відповідно (табл. 2.5).

Це пов'язано як з економічними, так і з політичними факторами розвитку регіону. Для Донецької області приазовські райони, і м. Маріуполь перш за все, - це регіони з відносно сприятливою

економічною ситуацією, яка розвивається під домінуючим впливом металургійного комплексу експортного спрямування і експортно-транзитної спеціалізації маріупольської групи портів [12].

Відзначимо, що в цілому для приазовських регіонів України не є характерною висока концентрація населення на азовському узбережжі: коефіцієнт територіальної локалізації населення в приазовських районах в цілому складає 0,66 (Перепис, 2001 рік). Винятком є донецьке Приазов'я, де спостерігається висока густина населення (більше 320 чол/км² – 2001 рік), відповідно коефіцієнт територіальної локалізації населення складає 1,74.

Таблиця 2.5

Чисельність та густина населення в приазовських адміністративних районах України *

Регіони	Рік	Площа, тис. км ²	Площа приазовських районів області - всього	приазовські райони, у %	Всього населення по регіону	у приазовських районах, у %	Густина населення по регіону	Густина населення в приазовських районах	Густина сільського населення по регіону	Густина сільського населення в приазовських	населення в приазовських районах
Донецька область	1989	26,5	1,80	6,8	5332,4	11,4	201,2	338,4	19,5	22,4	1.68
	2001				4893,6	11,8	184,7	320,1	18,2	21,9	1.74
Запорізька область	1989	27,2	6,85	25,2	2081,8	13,5	76,5	41,1	18,6	15,4	0.54
	2001				1983,9	13,6	72,9	39,3	17,1	14,2	0.54
Херсонська область	1989	28,5	6,80	23,9	1240,0	12,6	43,5	23,0	16,9	12,6	0.53
	2001				1213,0	12,8	42,6	22,8	16,4	12,5	0.54
	1989	109,2	26,0	23,8	11112,9	13,4	101,8	57,2	20,6	19,0	0.56

Разом приазовські регіони	2001				10191,2	15,6	93,3	61,2	20.2	19.0	0.66
--	-------------	--	--	--	----------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------

* Розраховано даними переписів населення 1989 та 2001 років

Загалом необхідно відзначити незначне збільшення коефіцієнтів локалізації населення як в цілому по Приазов'ю, так і в окремих територіальних одиницях. Перш за все це стосується АР Крим, де частка населення приазовських районів зросла з 18,0 до 28,0%, а коефіцієнт локалізації з 0,46 до 0,72 з 1989 по 2001 рік (як вже зазначалось, це пов'язано з репатріацією татарсько-кримського населення).

Таким чином, аналіз коефіцієнтів територіальної локалізації населення приазовських районів Українського Приазов'я свідчить про недостатню розвиненість морегосподарського комплексу і про розвиток в АР Крим і Херсонській області лише окремих ланок підкомплексів МГК, що вплинуло на характер розселення. Отже, економіка Херсонської області та АР Крим не є для Азовського моря фасадною і, навпаки, відвернута від нього. Незначна концентрація населення в Запорізькому Приазов'ї пояснюється значним (42%) зосередженням населення в обласному центрі (м. Запоріжжя).

Територія МГК Українського Приазов'я відноситься до районів країни з найменшою густиною сільського населення: від 10 чол/км² (Генічеський район Херсонської області) до 30-40 чол/км² (Кіровський - та Нижньогірський райони АР Крим). Це пояснюється як недостатньо сприятливими та комфортними умовами проживання, так і часом освоєння краю та його заселенням – постійне населення сформувалось переважно у XVIII ст. Саме остання обставина пояснює поліетнічність території. У північно-західному Приазов'ї переважає українське населення, проживають росіяни та болгари, у Кримському Приазов'ї – російське, українське та кримсько-татарське населення. Окрім Криму, татари проживають в Генічеському районі Херсонської області. В цілому

територія Українського Приазов'я за різноманітністю етносів поступається лише Одеській області.

Більша частина жителів Українського Приазов'я (68,8 %) проживає у містах, проте цей показник значно варіює по різних регіонах (табл. 2.6): приазовські райони АР Крим – 53,5%, Донецької області – 93,2%, Запорізької області – 63,9%, Херсонської області – 45,0% [142].

В цілому для приазовських регіонів, як свідчать дані табл. 2.6, характерним є скорочення населення, яке складає від 2,2% до 14,6% за період дослідження (1989-2001 рр.) у Херсонській області та АР Крим відповідно. Але в цілому населення приазовських районів зросло на 6,6%, причому якщо в Донецькому Приазов'ї воно скоротилось на 5,4%, в Запорізькому – на 4,4%, Херсонському – 1%, то в приазовських районах АР Крим – на 4,7%. Саме збільшення населення в окремих районах АР Крим призвело до зростання концентрації населення в приазовських районів України.

Незважаючи на те, що для всіх приморських районів та регіонів України притаманне скорочення населення, необхідно відзначити значно менші темпи зменшення чисельності населення, ніж для регіону в цілому. Так, якщо за період з 1989 по 2001 роки населення Донецької області скоротилося на 8,2%, то в приазовських районах – лише на 5,4%. В Запорізькій області скорочення склало відповідно 4,7 та 4,4%, в Херсонській області – 2,2% та 1%, АР Крим – загальне скорочення – 14,6%, а чисельність населення Приазов'я знизилась на 4,7%. Відзначимо ще раз, що такий факт незначного падіння населення Кримського Приазов'я пов'язаний винятково з позитивним міграційним сальдо.

**Чисельність та густина населення приазовських регіонів та районів
України ***

Регіони та райони	Площа, тис км ²	Всього населення, тис. чол.	Густина населення, чол/км ²	Сільське населення, чол	Густина чол/км ²	Міське населення, тис. чол
Донецька область	26,5	4893,6	184,7	483,5	18,2	4410,1
Приазовські райони - всього	1,8	576,1	320,1	39,4	21,9	536,7
Новоазовський	1,0	40,2	40,2	24,0	24,0	16,2
Мангушевський (Першотравневий)	0,8	29,2	36,5	14,6	18,3	14,6
Запорізька область	27,2	1983,9	72,9	464,8	17,1	1519,1
Приазовські райони - всього	6,9	269,3	39,3	97,3	14,2	172,0
Бердянський	1,7	29,3	17,2	25,6	15,1	3,7
Приазовський	1,9	33,0	17,4	22,2	11,7	10,8
Приморський	1,4	35,9	25,6	22,0	15,7	13,9
Якимівський	1,9	38,5	20,8	23,9	12,9	14,6
Херсонська область	28,5	1213,0	42,6	467,6	16,4	745,4
Приазовські райони - всього	6,8	154,8	22,8	85,1	12,5	69,7
Генічеський	3,0	66,6	22,2	29,9	10,0	36,7
Новотроїцький	2,1	45,3	21,6	27,4	13,0	17,9
Чаплинський	1,7	42,9	25,2	27,8	16,4	15,1
АР Крим	27,0	2100,7	77,8	784,8	29,1	1315,9
Приазовські райони АР Крим - всього	10,6	587,8	55,7	273,4	25,9	314,4
Джанкойський	2,7	131,3	48,6	77,6	28,7	53,7
Іслямтерецький (Кіровський)	1,3	60,7	48,6	41,7	33,4	19,0
Перекопський (Красноперекопський)	1,4	63,3	45,2	32,1	22,9	31,2
Єдикуйський (Ленінський)	2,9	75,8	26,1	47,1	16,2	28,7
Нижньогірський	1,2	58,3	48,6	47,8	39,8	10,5
Ічкинський (Советський)	1,1	38,3	34,8	27,1	24,6	11,2
Разом	26,0	1588,0	61,1	495,2	19,0	1092,8

Назви адміністративних одиниць на період перепису 2001 року

Трудоресурсний потенціал МГК Українського Приазов'я відзначається переважанням частки працездатного населення, але можна

відзначити територіальну диференціацію приазовських районів за показником частки населення, зайнятого в усіх сферах економіки.

Так, приазовські райони Донецької області відрізняються вищим за середньоукраїнський рівнем зайнятості населення в сферах економіки, Запорізька та Херсонська області мають однаковий з середньоукраїнським рівень, а приазовські райони АР Крим характеризуються значно нижчим рівнем зайнятості, ніж в середньому по Україні.

Таблиця 3.3

Характеристика розселення і відтворення населення в приазовських адміністративних районах України *

Регіони та Райони	1989 рік			2001 рік			Зміни чисельності населення за період 1989-2001 р., у %
	Всього населення, тис. чол.	Частка міського населення, у%	Частка сільського населення, у%	Всього населення, тис. чол.	Частка міського населення, у%	Частка сільського населення, у%	
<i>Донецька область</i>	5332,4	90,3	9,7	4893,6	90,1	9,9	-8,2
Приазовські райони – всього	609,1	93,4	6,6	576,1	93,2	6,8	-5,4
М. Маріуполь	540,9	99,8	0,2	506,7	99,8	0,2	-6,3
Новоазовський	40,6	38,9	61,1	40,2	40,3	59,7	-1,0
Мангушевський (Першотравневий)	27,6	47,1	52,9	29,2	50,0	50,0	5,8
<i>Запорізька область</i>	2081,8	75,7	24,3	1983,9	76,6	23,4	-4,7

Приазовські райони - всього	281,6	62,5	37,5	269,3	63,9	36,1	-4,4
М. Бердянськ	136,2	97,4	2,6	132,6	97,3	2,7	-2,6
Бердянський	33,1	12,1	87,9	29,3	12,6	87,4	-11,5
Приазовський	34,4	31,1	68,9	33,0	32,7	67,3	-4,1
Приморський	38,8	36,1	63,9	35,9	38,7	61,3	-7,5
Якимівський	39,1	37,6	62,4	38,5	37,9	62,1	-1,5
<i>Херсонська область</i>	1240,0	61,2	38,8	1213,0	61,5	38,5	-2,2
Приазовські райони - всього	156,4	45,3	54,7	154,8	45,0	55,0	-1,0
Генічеський	68,8	54,9	45,1	66,6	55,1	44,9	-3,2
Новотроїцький	46,4	38,8	61,2	45,3	39,5	60,5	-2,4
Чаплинський	41,2	36,4	63,6	42,9	35,2	64,8	4,1
<i>АР Крим</i>	2458,7	69,7	30,3	2100,7	62,6	37,4	-14,6
Приазовські райони – всього	617,1	40,9	59,1	587,8	53,5	46,5	-4,7
М. Керч	174,4	100,0	0,0	160,1	100,0	0,0	-8,2
Джанкойський	132,9	43,4	56,6	131,3	40,9	59,1	-1,2
Іслямтерецький (Кіровський)	55,6	30,2	69,8	60,7	31,3	68,7	9,2
Перекопський (Красноперекопський)	87,2	64,2	35,8	63,3	49,3	50,7	-27,4
Єдикуйський (Ленінський)	77,7	38,9	61,1	75,8	37,9	62,1	-2,4
Нижньогірський	54,0	19,4	80,6	58,3	18,0	82,0	8,0
Ічкинський (Советський)	35,3	28,3	71,7	38,3	29,2	70,8	8,5
Разом приазовські райони	1664,2	66,9	33,1	1588,0	68,8	31,2	-4,6

Назви адміністративних одиниць на період перепису 2001 року

Зазначені особливості природно-ресурсного та трудовресурсного потенціалу, характер розселення населення у приазовських районах зумовлені з одного боку специфікою морегосподарської діяльності, а з другого – особливостями природних умов і ресурсів територіальної частини МГК. В більшості випадків виробництва, безпосередньо пов'язані з використанням ресурсів моря, сконцентровані у береговій зоні – це зумовлює розташування переважної більшості міст та селищ міського типу, які є промисловими центрами, прямо на узбережжі. Більша ж частина території приазовських районів МГК використовується у виробничих циклах, пов'язаних з використанням ресурсів суходолу, насамперед – у агропромислових циклах, що визначає аграрно-індустріальну спеціалізацію приазовського регіону.

Одним з найбільших промислових центрів на приазовському узбережжі є м. Маріуполь Донецької області (населення складає 540,9 тис.

чоловік). Своєрідність цього міста проявляється у поєднанні рис степового міста з портово-приморським. Зручне географічне положення на березі Азовського моря, у гирлі р. Кальміус, будівництво залізниці та порту, розвиток вугільної промисловості в Донбасі сприяли швидкому зростанню міста та поширенню в ньому експортної торгівлі. Провідними галузями господарства є чорна металургія та машинобудування, потужна рибопереробна промисловість (рибокопильний завод, рибоконсервний комбінат, холодильники) [8, 33].

Маріуполь – морські ворота Донбасу та українського Приазов'я, адже вся історія цього портового та торгового міста, його економічний розвиток та багатство пов'язані з морем. Вигідне приморське та транспортно-географічне положення території на шляхах між вугільними родовищами Центрального Донбасу і залізними рудами Керченського півострова сприяло виникненню тут чорної металургії, машинобудування і коксохімії. Морський порт міста, що виник у 1886 – 1889 роках, за радянських часів став портом загальносоюзного значення: на його частку приходилось близько 8% вантажообігу морських портів СРСР та 25% вантажообігу Азово-Чорноморського басейну.

Завдяки наявності поблизу причалів складських приміщень, елеватора, судноремонтного заводу, окремого порту для розвантаження в минулому керченської руди на заводі “Азовсталь”, Маріуполь має усі передумови розвитку ефективного портового господарства і зараз. Разом зі значним промисловим потенціалом, Маріуполь володіє і потужним рекреаційно-курортним господарством: між містом та портовим комплексом простягається зона оздоровлення та відпочинку, де зосереджені санаторії, дитячі табори, туристичні бази. Відзначимо, що портово-промислове господарство є значною мірою конкурентом розвитку рекреаційної діяльності в приміській зоні Маріуполя, особливо через негативні екологічні наслідки господарської діяльності, зокрема металургійного та коксохімічного виробництва. Зважаючи на те, що

близькість до промислових районів Донбасу завжди зумовлюватиме попит на рекреаційні послуги, доцільним було б розвивати рекреаційно-курортний підкомплекс на незадіяних у господарській діяльності ділянках донецького узбережжя Азовського моря.

На узбережжі Запорізької області розташовані м. Бердянськ (132,6 тис. чол.) та смт. Кирилівка. Обидва населені пункти виникли насамперед як курортні міста. Так, з 1902 р. в Бердянську функціонує грязьовий курорт (лікувальні грязь та ропа Червоного та Великого озер), Кирилівка, розташована на березі моря та Утлюцького лиману, також відома лікувальними муловими грязями, ропою, придатними для лікування захворювань нервової системи та органів руху. У Бердянську також функціонує морський торговельний порт зі спеціалізацією на хлібних, хімічних, будівельних вантажах, металах та металобрухті, розвинута машинобудування та нафтопереробка.

Одне з найбільших міст і промислових центрів Херсонської області, розташованих на узбережжі Азовського моря – Генічеськ (приблизно 20 тис. чол.). Виник поблизу розробок родовищ кам'яної солі наприкінці XVIII ст., надалі розвивався також як порт (у північно-західній частині Азовського моря єдиний) та залізнична станція. Розвинуто також риболовство та рибоконсервна промисловість, курортно-рекреаційне господарство [58]. Оскільки Генічеський портовий пункт зараз практично не виконує свої функції (він переробив за період з 1996 по 2015 р. лише близько 200 тис. т. піску), то найбільш перспективними напрямками морегосподарської діяльності має стати риболовство та рибопереробка, рекреаційна діяльність.

Звісно, такий недостатній, на наш погляд, рівень розвитку транспорту в приазовських районах знижує ефективність використання соціально-економічних та природно-екологічних умов і ресурсів прибережних територій.

Внаслідок периферійності (всі міста регіону значно віддалені від своїх обласних центрів, столиці країни, одне від одного), недостатнього транспортного сполучення, особливо між містами різних областей Приазов'я та Криму, зменшуються можливості для використання їх природного, рекреаційного, соціально-економічного та транспортного потенціалу.

Відзначимо, що у системі регіонального транспортного забезпечення ефективності МГК Українського Приазов'я особливо гострою проблемою залишається стан шляхової мережі сільської місцевості, оскільки це стосується регіонів з малою щільністю та нерівномірним розміщенням сільських поселень (у Приазовському регіоні показник щільності сільського населення один з найнижчих в Україні). На сільських шляхах збільшується кількість автомобілей, зростає їх вантажна місткість, збільшуються обсяги забруднення пришляхових територій. У результаті посилюється невідповідність раніше забудованих шляхів сучасному рівню інтенсивності руху, усе частіше виникає необхідність у їх реконструкції і ремонті, що вимагає додаткових капітальних вкладень. З розширенням шляхової мережі збільшується і потреба в ресурсах на її підтримку в нормальному експлуатаційному стані.

ВИСНОВКИ

Сучасний етап природокористування характеризується інтенсифікацією суспільно-просторових процесів в береговій зоні, причому посилення взаємозв'язків між аквальними та береговими господарськими структурами призводить до формування різноманітних аквально-територіальних суспільних комплексів. Такі взаємодії в береговій зоні формують особливі системи природокористування, які формуються на основі використання просторовообмежених, перш за все, природних ресурсів суходолу та (технологічно і транспортно) доступних ресурсів Світового океану.

З береговими зонами завжди пов'язані найбільш гострі екологічні конфлікти приморських районів і прилеглих морських чи океанічних акваторій. З одного боку, у берегових зонах дуже сильно концентрується населення, формується щільна забудова, розгалужена інфраструктура, ведеться активна господарська діяльність. Така концентрація, як правило, має тенденцію до перманентного зростання протягом часу. З іншого боку - для берегових зон властиві сильні процеси берегові абразії, зсувів, замулювання акваторій. Прилеглі зручні морські акваторії, як правило, дуже мілководні шельфи, мають невисоку спроможність природного самоочищення. До того ж, власне саме у берегових зонах спрямовують свій поверхневий стік великі і малі річки, що історично охоплюють своїми водозборами величезні території і збирають все антропогенно-техногенні забруднення зі своїх басейнів. У діючих міжнародних програмах екологічного захисту морів та океанів зменшення антропогенних та техногенних тисків на берегові зони країн розглядають як дієвий головний напрям розв'язання проблеми.

Відзначимо, що характер природокористування в межах море господарських комплексів значною мірою впливає на формування просторових форм організації соціально-економічних систем, а отже і

суспільно-географічних факторів розвитку, формування та функціонування комплексів. Більшість головних галузей комплексів можна віднести до руральних, де основний виробничий процес здійснюється у безпосередньому зв'язку з довкіллям та напівруральних, коли діяльність спрямована на використання окремих важливих компонентів.

В нашій країні ознаками виділення міських та сільських поселень є: чисельність населеного пункту та функції, що виконує цей населений пункт. В Україні ще з 1956 року була введена наступна класифікація міст за кількістю населення: малі міста – з населенням від 10 до 20 тис., напівсередні – 20-50 тис., середні міста – від 50 до 100 тис., великі міста від 100 до 250 тис., крупні міста 250-500 тис., крупніші – більше 500 тис., міста-мільонери – більше 1000 тис. чоловік. міст: За адміністративним статусом виділяють три великі групи: обласні, районні центри та інші міста.

Сучасна географічна наука володіє значним арсеналом сучасних і ефективних методів та прийомів, що дозволяє встановити просторову диференціацію, специфіку та головні риси розвитку систем розселення приморських регіонів та українського Приазов'я зокрема.

Проведений суспільно-географічний аналіз особливостей розвитку та формування приморських систем розселення Українського Приазов'я дозволяє зробити висновок, що його територія являє собою виняток з загальносвітових тенденцій розвитку берегових зон і територій, зокрема:

а) густота. щільність населення у приморських районах України є найнижчою (навіть, порівняно з приазовськими обласними регіонами України в цілому – 61 та 93 особи/км² відповідно);

б) тенденції концентрації населення між великими переписами населення у приазовських районах були позитивні, проте темпи, тренди, зміни рівня концентрації дуже малі – з 1989 по 2001 рік частка населення,

що мешкає у приморських районах України приазовських обласних регіонів, зросла лише з 14,3 до 16,5%

в) територія регіону в цілому характеризується сильними недоліками, дефіцитом інфраструктурного (особливо, сучасним транспортним) забезпеченням – при середньому для регіонів рівні коефіцієнта транспортного забезпечення з показником 5,71 вісім з п'ятнадцяти приазовських районів України мають значно менші рівні забезпечення інфраструктурою транспортної галузі. Відсутні приазовські транспортні вісі або коридори, які б поєднували систему розселення Українського Приазов'я в єдину цілісну систему розселення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Diont Jean-Claude. An Estimate of Shore Ice Action in a *Spartina* tidal marsh, St. Lawrence Estuary, Quebec, Canada // *Journal of coastal research*. – 1989. – №2. –р. 281-293
2. Gaaff Gerbrand. Public participation: a new principle in the Wadden sea management // *Coastline*. – 1995. – №2. – р. 4-8
3. Pylypenko I. O. Antropogenic factors of azov sea bioproductivity transformation: Ecological history of industrial epoch / I. O. Pylypenko, D. S. Malchykova, O. V. Davydov, K. M. Baysha // *Indian Journal of Ecology*. – 2019. – Vol. 46 (4). – Pp. 892-900.
4. Адміністративно-територіальний устрій області та чисельність наявного населення. Статистичний збірник. – Херсон: Херсонське обласне управління статистики, 2001. – 53 с.
5. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
6. Алексеев А.П. Экономические зоны и изменение географии океанического рыболовства // *Вопросы географии океана*. – Л., 1983. – С. 92-93
7. Артюхин Ю.В. Антропогенный фактор в развитии береговой зоны моря. – Ростов-на-Дону, 1989. – 144с.
8. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: ВПЦ “Київ. ун-т”, 2001. – 395 с.
9. Бойко М.Ф., Чорний С.Г. Екологія Херсонщини: Навч. посібник. – Херсон: Терра, 2001. – 156 с.
10. Борщевський П.П., Стасишен М.С. Рибний ринок України: проблеми і перспективи розвитку // *Економіка України*. – 1996. - № 3. – С.51-58

11. Бровко П.Ф. Основные аспекты управления природопользованием в береговой зоне Мирового океана // Исследование береговой зоны морей. – К.: Карбон ЛТД, 2001. – С. 285-296
12. Бронфман А.М. Альтернативные решения экономико-экологических проблем бассейна Азовского моря // Проблемы экономики моря. – Одесса, 1976. – Вып. 5. – С. 33-45
13. Бронфман А.М. Современный гидрологический режим Азовского моря и возможные его изменения // Тр. АзНИИРХ. – 1972. – Вып.10. – С.20-41
14. Бронфман А.М., Дубинина В.Г., Макарова Г.Д. Гидрологические и гидрохимические основы продуктивности Азовского моря. – М.: Пищевая промышленность, 1979. – 288 с.
15. Бронфман А.М., Харичков С.К., Долгушина Т.Е. Потенциал самоочищения морской среды и его экономическая оценка // Проблемы экономики моря. – Киев, 1980. – С. 63-73
16. Бронфман А.М., Хлебников Е.П. Азовское море: Основы реконструкции. – Л.: Гидрометиздат, 1985. – 272 с.
17. Василевский Л.И., Шлихтер С.Б., Колесников О.М., Сальников С.С. География Морского транспорта // Экономическая география Мирового океана. – Л., 1979. – С. 128-157
18. Географія Херсонщини: Навч. посібник / [Пилипенко І. О., Мальчикова Д. С., Єрмакова С. Л., Руденко М. М. та ін.]. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2007. 221 с.
19. Демьохін В.А. Ґрунтові ресурси Херсонської області, їхня продуктивність та раціональне використання /В.А. Демьохін, В.Г. Пелих, М.І. Полупан, В.А. Величко, В.Б. Соловей – К.: Колобіг, 2007 – 132с.
20. Дергачов В.А. Проблемы территориальной организации морского хозяйства СССР // Вопросы географии океана. – Л., 1983. – С. 103-105
21. Игнатенко Н.Г., Руденко В.П. Природно-ресурсный потенциал территории: Географический анализ и синтез. – Львов: Вища школа, 1986. – 164 с.

22. Історія міст і сіл Української РСР. Херсонська область / Касьяненко О.Є. та ін. – Харків: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 687с.
23. Котовский И.Н. Морфология и динамика морских берегов в пределах Херсонской области: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук / Ин-т Географии АН Украины. – К., 1991. – 15 с.
24. Мальчикова Д.С. Земельно-ресурсний потенціал Херсонської області і проблеми його раціонального використання /Д.С. Мальчикова // Зб. наук. праць. – К.: Рада по вивченню продуктивних сил НАН України, 2003. – С.115-122
25. Мамыкина В.А., Хрусталеv Ю.П. Береговая зона Азовского моря. – Ростов-на-Дону: РГУ, 1980. – 174 с.
26. Маринич О.М., Ланько А.І., Шищенко П.Г., Щербань М.І. Фізична географія Української РСР. – К.: Вища школа, 1982. – 208 с.
27. Мелешкин М.Т., Дергачов В.А. Основы хозяйственного освоения Мирового океана // Современные проблемы изучения Мирового океана. – Л., 1980. – С. 27-31
28. Мелешкин М.Т., Харичков С.К. Экологические основы оценки ущерба от загрязнения морской среды. – К.: Ин-т экономики АН УССР, 1980. – 46 с.
29. Молодиченко В.В., Стецишин М.М. Природно-ресурсні передумови розвитку агропромислового комплексу Херсонської області. // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2000. – Вип.3 – С.142-148
30. Морехозяйственный комплекс / Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, В.А. Дергачов и др.. – К.: Наук. думка, 1991. – 252 с.
31. Одесса: город - агломерация - портово-промышленный комплекс / Под ред А.Г. Топчиева. – Одесса: АО БАХВА, 1994. – 360 с.
32. Пилипенко І.О. Досвід оцінки природно-ресурсного потенціалу акваторії Азовського моря // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Націон.

- пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова. – К.: Вид-во Націон. пед. ун-ту ім. М.П.Драгоманова, 2002. – Вип.8. – С.105-110
33. Пилипенко І.О. Морегосподарський комплекс українського Приазов'я: суспільно-географічне дослідження: Моногр. / І.О. Пилипенко. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2005. – 178 с.
34. Пилипенко І.О. Оцінка природно-ресурсного потенціалу Азовського моря та антропогенні зміни його іхтіологічних ресурсів у ХХ сторіччі // Фальцфейнівські читання. Зб. наук. праць міжнар. наук. конф.. – Херсон, 2003. – С. 263-269
35. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1996. – 231 с.
36. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / Маринич А.М., Пащенко В.М., Шищенко П.Г. – К.: Наук. думка, 1985. – 218 с.
37. Природа Украинской ССР. Моря и внутренние воды / Грезов В.Н. и др. – К.: Наук. думка, 1987. – 224с.
38. Природа Херсонської області: Фізико-географічний нарис / Відп. ред. М.Ф.Бойко. – К.: Фітосоціоцентр, 1998. – 120 с.
39. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України. У 3-х частинах: Підручник. – К.: ВД “К.-М. Академія” – Чернівці: Зелена Буковина, 1999. – 586 с.
40. Руденко Л.Г., Лісовський С.А. Природно-ресурсний потенціал як чинник економічного зростання в Україні // Укр. геогр. журнал. – 2001. – № 3. – С. 17-27
41. Стасишен М.С. Економічні проблеми розвитку рибного господарства України / Під ред. П.П. Борщевського – К.: ПІК АВС International, 1998. – 291 с.
42. Топчієв О. Г. Методологічні основи географії: Ландшафтна оболонка Землі. Довкілля : навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова,

- І. О. Пилипенко, В. В. Яворська. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 348 с.
43. Топчієв О.Г. Концепція довкілля – сучасний напрям інтеграції природничо- та суспільно-географічних досліджень / Топчієв О.Г., Мальчикова Д.С., Пилипенко І.О., Яворська В.В. // Український географічний журнал. – 2017. - №3(99) – С. 64-70.
44. Топчієв О.Г. Планування територій: Навч. посібник. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова. – Херсон: Грінь Д.С., 2014. – 268 с.
45. Топчієв О.Г. Регіоналістика: географічні основи регіонального розвитку і регіональної політики. Навч. посіб. / О. Г. Топчієв, Д. С. Мальчикова, В. В. Яворська. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2015. – 372 с.
46. Топчієв О. Г. Методологічні засади географії: Топчієв О. Г., Мальчикова Д. С., Пилипенко І. О., Яворська В. В. Підручник. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 366 с.
47. Фашук Д.Я., Сапожников В.В. Антропогенная нагрузка на геосистему “море – водосборный бассейн” и ее последствия для рыбного хозяйства (методы диагноза и прогноза на примере Черного моря). – М.: Изд-во ВНИРО, 1999. – 124 с.
48. Физико-географическое районирование Украинской ССР. – К.: Изд-во Киевск. ун-та, 1968. – 683 с.
49. Хомич Л.В. Принципи і методи функціонально-територіальної організації берегової зони Одеської області: Автореф. дис. ... канд. геогр. наук / Одеськ. нац. ун-т. – Одеса, 2000. – 20 с.
50. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2001 року / Державний комітет статистики України. Відп. за випуск Л.М. Стельмах, Л.В. Задюєнко - К., 2001. - 111 с.
51. Шаблій О.І. Математичні методи в економічній географії. – Львів: Вища школа, 1984. – 136 с.

52. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании: Монография. – К.: Фитосоциоцентр, 1999. – 284 с.
53. Шуйский Ю.Д., Золотов А.В. Обоснование приоритетов природопользования в прибрежной акватории и на приморской территории Украины // Исследование береговой зоны морей. – К.: Карбон ЛТД, 2001. – С. 195 – 203.
54. Шуйський Ю.Д. Типи берегів Світового океану. – Одеса: Астропрінт, 2000. – 480 с.